

M U Z E U M A R C H E O L O G I C Z N E W P O Z N A N I U

FONTES

ARCHAEOLOGICI POSNANIENSES

ANNALES MUSEI ARCHAEOLOGICI POSNANIENSIS

VOL. 56



POZNAŃ
2020

Rada Redakcyjna
JANUSZ CZEBRESZUK, MICHAŁ KOBUSIEWICZ, ALEKSANDER KOŚKO,
HANNA KÓČKA-KRENZ, MARZENA SZMYT

Redaktor naczelny
MARZENA SZMYT

Redaktor tomu
MARZENA SZMYT

Recenzenci tomu
WOJCIECH BLAJER, KRZYSZTOF CIAŁOWICZ, JANUSZ CZEBRESZUK,
TOMASZ JUREK, JACEK KABACIŃSKI, MACIEJ KACZMAREK,
MICHAŁ KARA, HANNA KÓČKA-KRENZ, KAZIMIERZ LEWARTOWSKI,
DANIEL MAKOWIECKI, ANDRZEJ MICHAŁOWSKI,
ZBIGNIEW PILARCZYK, JAN SCHUSTER

Redakcja techniczna
TOMASZ KASPROWICZ

Teksty angielskie
AGATA DREJER-KOWALSKA I AUTORZY

Adres redakcji
ul. Wodna 27, 61-781 Poznań
tel./fax: 0-61 852 82 51
e-mail: muzarp@man.poznan.pl

Ilustracja na okładce:
Naczynie z plastycznym wyobrażeniem napierśnika z cmentarzyska
w Ciężeniu, w powiecie słupeckim. Fot. P. Silska

ISSN 0071-6863
DOI 10.34868/fap.56
Muzeum Archeologiczne w Poznaniu

Druk i oprawa
Drukarnia Biały Kruk Milewscy
Sobolewo, ul. Tygrysia 50, 15-509 Białystok
woj. podlaskie

Spis treści

Od Redakcji.....	5
------------------	---

Temat specjalny:

Contributions to the Mediterranean Archaeology Przyczynki do archeologii śródziemnomorskiej

KATARZYNA DUDLIK, PIOTR ZEMAN	
Entangled Mycenae: towards a model of Mycenaean palatial town	7
Mykeny w sieci powiązań: w stronę modelu mykeńskiego miasta	35
DOI 10.34868/FAP.56.001	
DAWID BOROWKA	
The Sistrum and its Mistress. Some thoughts about the usage of sistrum on Crete and its Hathoric associations	37
Pani Sistrum. Kilka uwag dotyczących znaczenia sistrum na Krecie w kontekście związku instrumentu z boginią Hathor	55
DOI 10.34868/FAP.56.002	
DIANA WOLF	
Embodying Change? Homosomatic Hybridity as Transformational Response in LM II/III Crete	57
Morfizacja zmiany? Hybrydyczność homosomatyczna jako odpowiedź na transformacje późnego okresu minojskiego (LM II/III) na Krecie	66
DOI 10.34868/FAP.56.003	
CEZARY BAHYRYCZ	
Central Macedonia in Relation to the North and South. Northern Aegean in the Light of Ceramic Evidences. Case of Mycenaean and Incised/ Encrusted Ware	67
Środkowa Macedonia na tle Północy i Południa. Północna Egea w świetle materiałów ceramicznych. Przypadek ceramiki mykeńskiej i nacinanej/ inkrustowanej	83
DOI 10.34868/FAP.56.004	
PRZEMYSŁAW BOBROWSKI, AGNIESZKA MĄCZYŃSKA	
Clayton ring from Bargat El-Shab (Western Desert, Egypt)	85
Pierścień Claytona z Bargat El-Shab (Pustynia Zachodnia, Egipt)	94
DOI 10.34868/FAP.56.005	

Materiały

DANUTA ŻURKIEWICZ	
Kotowo, stanowisko 1 - osada kultury pucharów lejkowatych z pierwszej połowy IV tys. przed Chr.	97
Kotowo, site 1 – a settlement of the Funnel Beaker culture from the 4th millennium BC	128
DOI 10.34868/FAP.56.006	

BARTŁOMIEJ KACZYŃSKI, MARTA SIERANT-MROCZYŃSKA	
Ciężań – zapomniane cmentarzysko kultury pomorskiej z unikatowym wyposażeniem	131
Ciężań – forgotten cemetery of the Pomeranian culture with unique grave furnishings	156
DOI 10.34868/FAP.56.007	
LIDIA KAMYSZEK, LESZEK ZYGADŁO	
Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Ochocicach, stanowisko 5, woj. łódzkie ...	157
Cemetery of the Przeworsk culture community at Ochocice, site 5, Łódź Province	197
DOI 10.34868/FAP.56.008	
BARTŁOMIEJ GRUSZKA	
Znalezisko gromadne przedmiotów żelaznych z wczesnego średniowiecza	
z Lubinicka, pow. świebodziński	199
Find of the early medieval hoard of iron implements from Lubinicko, Świebodzin district ...	213
DOI 10.34868/FAP.56.009	
JUSTYNA KARKUS, PIOTR CHABRZYK, MAGDALENA MAJOREK	
Próba identyfikacji zmarłych pochowanych w krypcie kościoła	
pw. św. Wojciecha i Stanisława w Kaliszu	215
Burials from the crypt of the post-Jesuit church of Saint Adalbert	
and Saint Stanislaus in Kalisz	228
DOI 10.34868/FAP.56.010	
MARCIN IGNACZAK, JAKUB AFFELSKI	
Południowy fragment fortyfikacji miejskich przy Ciemnej Bramce w Poznaniu	229
The southern fragment of city defences at Ciemna Bramka in Poznań	246
DOI 10.34868/FAP.56.011	

Varia

OLGA ADAMCZYK	
Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w 2019 roku	249
Report on the activities of the Poznań Archaeological Museum in 2019	249
ANEKS	
Publikacje pracowników Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w 2019 roku	257
DOI 10.34868/FAP.56.012	

Od Redakcji

Główne części 56. tomu „Fontes Archaeologici Posnanienses” przynoszą prace poświęcone dwóm obszarom badawczym: wschodniemu Śródziemnomorzu oraz Nizowi Polskiemu. Obydwa łączy aktywność polskich archeologów, od lat z sukcesem prowadzących tam badania.

Tematem specjalnym jest zestaw artykułów skoncentrowanych na Egei oraz Egipcie, które naświetlają wybrane problemy archeologii śródziemnomorskiej. Blok tych pierwszych to głosy najmłodszego pokolenia adeptów archeologii, specjalizujących się w badaniach strefy egejskiej. Są one pokłosiem międzynarodowej konferencji studencko-doktoranckiej „Aegean Archeology Students’ Session”, która odbyła się w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu w dniach 7-8 kwietnia 2016 r. Współorganizatorem sesji był Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania młodych badaczy dotyczą przede wszystkim świata minojskiego i mykeńskiego. Uzupełnieniem tej części jest artykuł poświęcony zagadkowemu zabytkowi z Pustyni Zachodniej w Egipcie.

W dziale *Materiały* wracamy najpierw do dwóch znanych od wielu lat stanowisk wielkopolskich: Kotowa i Ciążenia. W obu przypadkach Autorzy proponują reanalizę dawnych źródeł pokazując, jak wiele nowych wiadomości można uzyskać pochylając się nad muzealnymi kolekcjami i archiwaliami. Cztery następne artykuły przedstawiają wyniki najnowszych badań, realizowanych w drugiej dekadzie XXI wieku. Cmentarzisko ludności kultury przeworskiej w Ochocicach, depozyt żelaznych wyrobów z Lubinicka, krypta kaliskiego kościoła pw. św. Wojciecha i Stanisława oraz fragment południowych fortyfikacji Poznania – to nowe źródła, które docenią zarówno archeolodzy i historycy, jak również wszyscy zainteresowani przeszłością naszego regionu i jego otoczenia.

Tom kończy dział *Varia*, w którym publikujemy sprawozdanie z działalności naszego Muzeum w roku 2019.

Marzena Szmyt

Południowy fragment fortyfikacji miejskich przy Ciemnej Bramce w Poznaniu

MARCIN IGNACZAK, JAKUB AFFELSKI

The southern fragment of city defences at Ciemna Bramka in Poznań

Abstrakt: Badania wykopaliskowe na stanowisku Poznań-Stare Miasto 10 pozwoliły na odkrycie 413 pali drewnianych tworzących konstrukcje zabezpieczającą fosę miejską oraz wchodzących w skład systemu fortyfikacji miasta. Zdecydowana większość była elementem szańców otaczających miasto w XVII i XVIII w., a część spośród nich, posadowiona w północnej części badanego obszaru, jest reliktem umacniania brzegów fosy w okresie do końca XVI w. Jest to pierwszy udokumentowany w strefie Starego Miasta tak duży fragment systemu obronnego, pozwalający na odtworzenie jego przebiegu i funkcji, a także na ewidencję tworzących go elementów. Odkrycie to stanowi tło, w którym można umieszczać dotychczasową wiedzę historyczną dotyczącą przebiegu wydarzeń militarnych w okresie wojen północnych na obszarze Poznania.

Słowa kluczowe: fortyfikacje, szańce, Ciemna Bramka, fosa, umocnienia

Abstract: Excavation research carried out at Poznań-Stare Miasto, site 10 revealed 413 wooden piles constituting structures protecting the city moat and forming part of the city's fortification system. They were mainly the elements of the defences surrounding the city in the 17th and 18th centuries. A small number of piles, located in the northern part of the study area were the remains of a moat reinforcing construction from the period up to the end of the 16th century. This is the first fragment of the defence system of such a large size documented in the Old Town area. The research permits the reconstruction of its layout and function as well as the registration of its elements. The discovery provides a context for the existing historical knowledge of the course of military events at the time of the Northern Wars in the area of Poznań.

Keywords: fortifications, defences, Ciemna Bramka, moat

Badania archeologiczne wykonano w północnej części stanowiska archeologicznego: Poznań, nr 10 – Gaski, lokalizowanego po obu stronach ulic – Za Bramką oraz Wszystkich Świętych i sięgającego do zachodniej części ulicy Garbary (Kaczmarek 2008:289-292). Obszar ten obejmuje parcelę, na której w okresie międzywojennym znajdowała się Publiczna Szkoła Powszechna nr 5 wraz z boiskiem, wolno stojącymi murowanymi szaletami i terenami niezabudowanymi. Budynek szkoły jest obecnie gmachem użyteczności publicznej, a teren badań wykopaliskowych był w ostatnich latach wykorzystywany jako parking.

Teren objęty badaniami jest częścią historycznego przedmieścia Gaski, usytuowanego za tzw. Ciemną Bramką. W jego północnej części lokalizo-

wano fosę miejską, której początki datowane są na XIII w. oraz późniejszy system fortyfikacji. W części południowej z kolei od XV do XIX w. funkcjonował miejski cmentarz oraz Kościół pw. Wszystkich Świętych.

1. Konstrukcje drewniane związane z systemem fortyfikacji miejskich, zestawienie źródeł

Badania wykopaliskowe na stanowisku Poznań-Stare Miasto 10 pozwoliły na odkrycie 413 pali drewnianych tworzących konstrukcje zabezpieczającą fosę miejską oraz wchodzących w skład systemu fortyfikacji miasta. Zdecydowana większość była elementem szańców otaczających miasto w XVII i XVIII w., a tylko niewielka pula, posadowiona w północnej części badanego obszaru, jest



Ryc. 1. Poznań-Stare Miasto, stan. 10. Lokalizacja obszaru poddanego badaniom archeologicznym

reliktem umacniania brzegów fosy w okresie do końca XVI w. Lokalizacje wszystkich drewnianych elementów umocnień dokumentuje rycina 1 i 2.

W związku z faktem, że wszystkie konstrukcje drewniane pochodzą z zewnętrznych zabezpieczeń fortyfikacji i fosy nie można na ich podstawie przedstawić danych metrycznych dotyczących tych elementów obronnych, takich jak szerokość, wielkość oraz pełen zasięg w różnych okresach chronologicznych. Analizy i interpretacji dokonano w oparciu o zapisy źródeł pisanych oraz obserwacje stratyfikacji poziomej i w mniejszym stopniu pionowej.

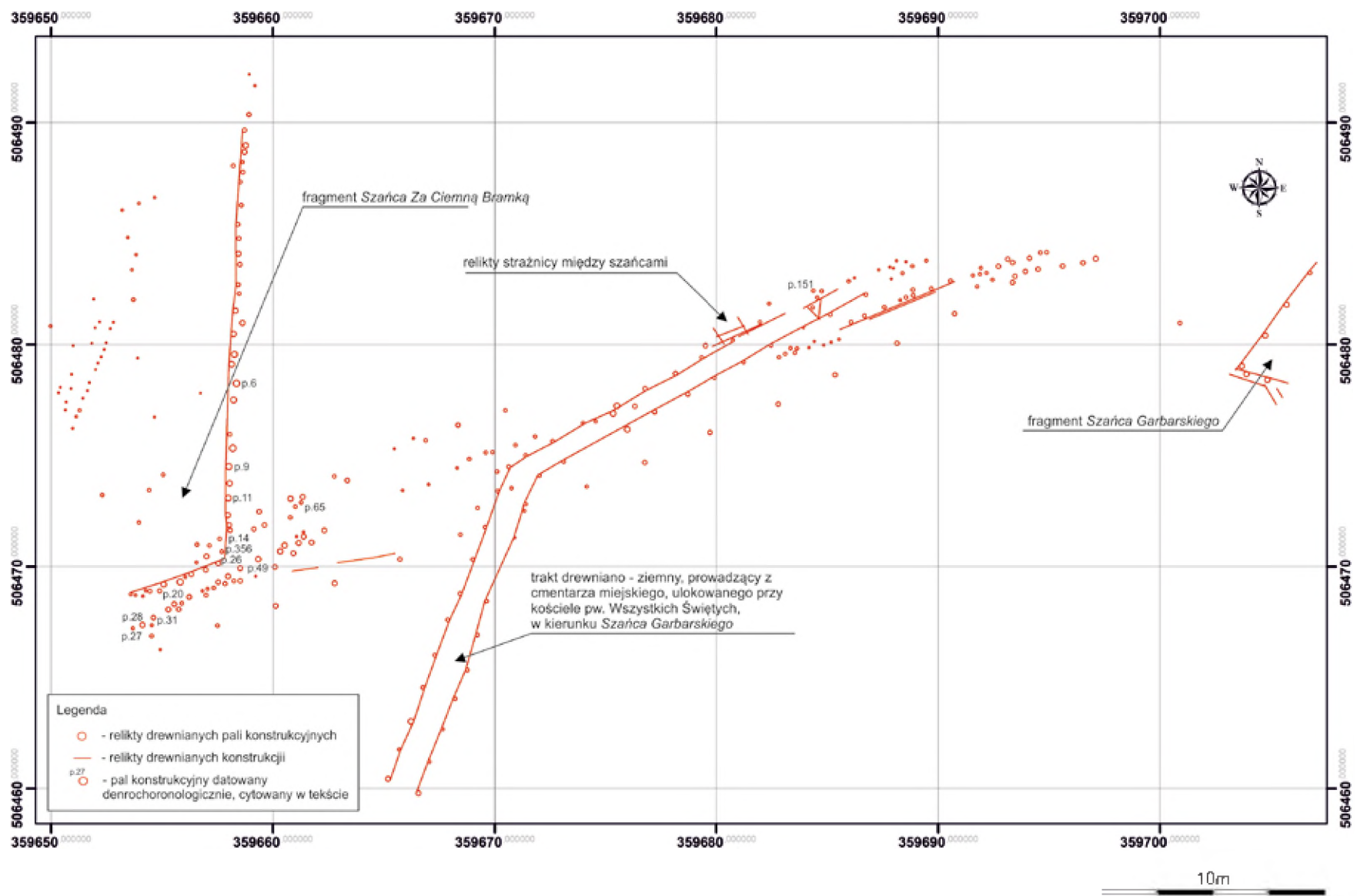
Pas najstarszych umocnień zlokalizowano na linii pali 31, 65 oraz 356. Występujące wówczas, w zachodniej części badanego obszaru konstrukcje wykonano z drewna dębowego, najczęściej o przekroju okrągłym, ściętego w roku 1551 oraz na przełomie wiosny i lata roku 1552, a w jednym przypadku (pal 31) w roku 1561 (ryc. 2).

Młodsze o około 50 lat naprawy koncentrowały się w tym samym pasie nadbrzeżnym fosy, liniowo

wyznaczając pale 14, 20, 27, 151, datowane dendrochronologicznie na lata 1597-1609. Tak samo sytuowało się rozmieszczenie drewna w roku 1637 – określone na podstawie pali 28 i 49 (ryc. 2).

Przełom chronologiczny związany z datami 1665 i 1666 wyznaczają słupy oznaczone numerami 6, 9, 11, 26, 352, które tworzyły konstrukcję zamykającą przebieg fosy od strony zachodniej. Zostały one ścięte i wbite w podłoże w celu wykonania burty umocnienia drewnianego w zachodniej części badanego obszaru. Wbite pionowo pale zabezpieczały drewniane oszalowanie brzegu, tworząc skrzynię (ryc. 2).

Duża pula prób jest datowana na rok 1683, w którym ścięto kilkanaście kłód drewna dębowego. Tworzące ten zespół fragmenty bali osadzono na osi drewnianej „kładki” (drogi) prowadzącej od wschodniego skraju wykopu w kierunku południowo-zachodnim i skracającej w kierunku południowym, a także na fragmencie konstrukcji skrzyniowej we wschodniej części badanego obszaru (ryc. 2).



Ryc. 2. Poznań-Stare Miasto, stan. 10. Konstrukcje drewniane odkryte w trakcie prac wykopalskowych. Źródło: Ignaczak 2015

Najmłodsze oznaczenia pochodzą z zachodniego skraju badanej powierzchni. Dokumentują zdarzenie zaistniałe około roku 1701-1702 związane z wytworzeniem konstrukcji skrzyniowej w planie przypominającej narożnik dużego równoległoboku. Konstrukcja ta obserwowana tylko we fragmencie (niewielkim) została prawdopodobnie rozbudowana w kierunku obecnej ulicy Za Bramką (ryc. 2).

Powyższe obserwacje dotyczące chronologii drewna w dalszej części tekstu zestawiono z danymi pochodzącymi ze źródeł pisanych. Stan wiedzy na temat fosy i fortyfikacji odtworzono w szerszym kontekście historycznym, umieszczając w nim fakty jednostkowe obserwowane na stanowisku Poznań-Stare Miasto 10.

2. Fosa miejska i system umocnień

Przyjmuje się, że już w roku lokacji miasta (1253 r.) cały jego planowany obszar został otoczony fosą i umocnieniami drewnianymi, a od końca XIII w. (jeszcze w czasie panowania Przemysła II) także murami (Kaniecki 2004:20). Od strony południowej fosa miejska została zasilona wodami Noteci¹ – dopływu Warty. Przez cały okres XIII, XIV i XV w. teren Poznania nie zmieniał się, ponieważ miasto rozrastało się we wnętrzu murów, zajmując powierzchnię 21 ha, co dawało mu trzecie miejsce pod względem wielkości w ówczesnej Polsce (Kaniecki 2004: 20). Dopiero wiek XV, po okresie stabilizacji gospodarczej i braku zagrożeń zewnętrznych przyniósł rozbudowę miasta poza strefą murów, co spowodowało także rozrost dzielnicy Gaski, utworzonej na południowych przedmieściach o nazwie Piaski, przy Ciemnej Bramce – furtce w murach miejskich (ryc. 3)

Istniejący w tym czasie wał obronny, został zbudowany metodą przekładkową. Fosa, dochodząca do szerokości 20 m otaczała gród od północy i południa, ponieważ od wschodu i zachodu miasto zabezpieczały Cybina oraz odnoga Warty, tzw. Stara Rzeka. Prawdopodobnie od strony zewnętrznej wałów dodatkowym zabezpieczeniem były linie gęsto rozstawionych, zaostzonych pali, które miały utrudniać dostęp do fortyfikacji oraz ograniczać pole walki (Kaniecki 2004: 215). Lokacja miasta na

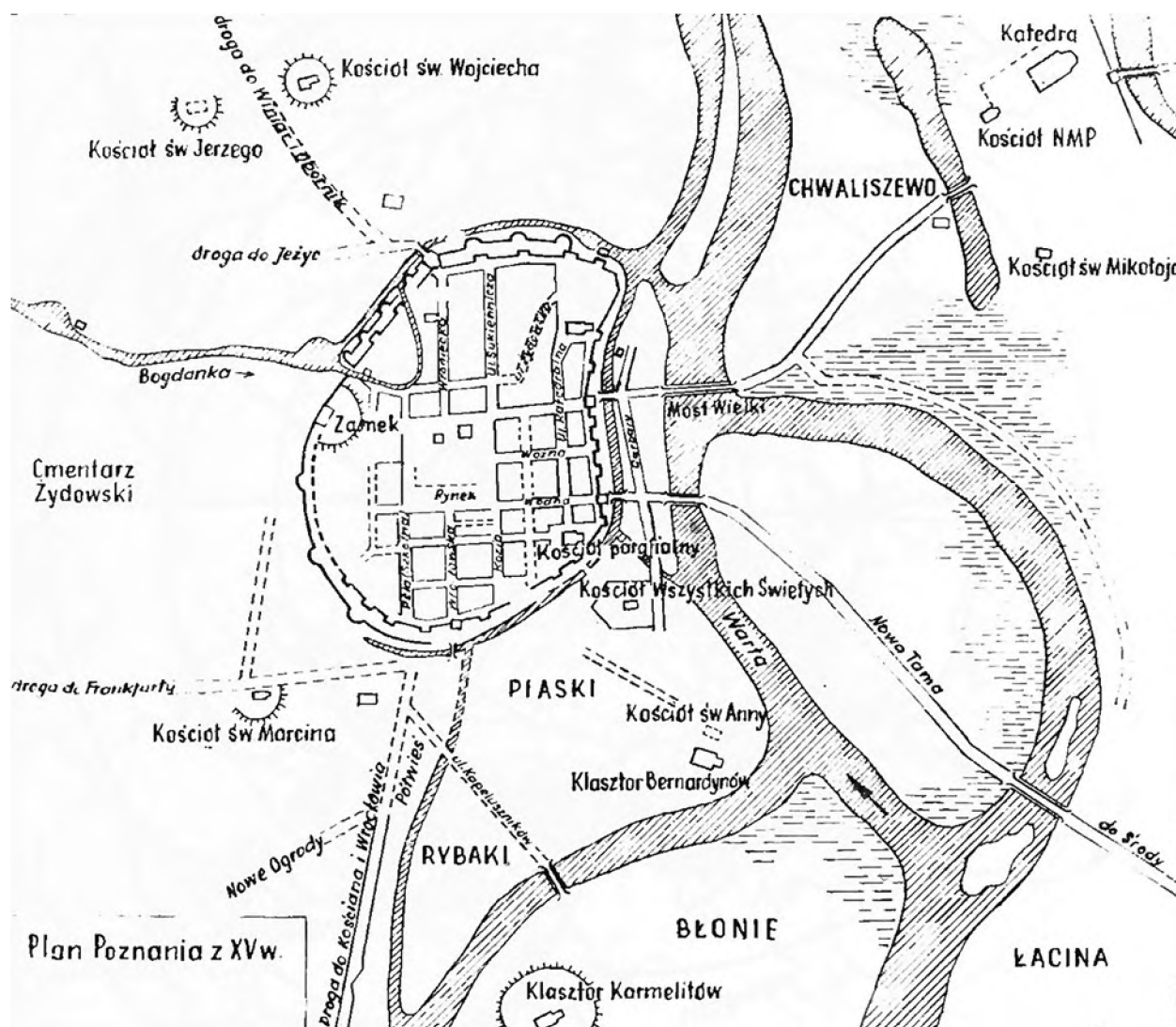
terasie nadzalewowej niewątpliwie wzmacniała system obronny, opierając go o koryta cieków wodnych. W przypadku Noteci przystosowanie jej biegu do potrzeb fortyfikacji wymagało niewielkiej korekty przebiegu koryta, miała ona bowiem pierwotnie opływać fragment II terasy Warty, na której lokowano miasto (Kaniecki 2004:216).

Około roku 1280 w miejscu fortyfikacji ziemnych wzniesiono mury obronne, wykonane z cegły na fundamentach z głazów i kamieni narzutowych. Ich grubość miała wynosić 1 m, co świadczy o tym, że istotne znaczenie dla obronności miała fosa i system zabezpieczeń wodnych, a także wał usypiany przed nią (ryc. 4) (Widawski 1973; Kaniecki 2004: 216). Prawdopodobnie po wybudowaniu murów miejskich szerokość fosy uległa zmniejszeniu i wynosiła od 6 do 8 m, a wzmianki o jej kolejnych konserwacjach pojawiają się w źródłach od końca XIV w (Widawski 1973). Jej brzegi umacniano drewnianymi palami i belami oraz darnią².

Wody fos miejskich miały bardzo szerokie zastosowanie. Przede wszystkim były one wykorzystywane do działań gospodarczych, a także jako zasób wody pitnej, o czym wspominają XV-wieczne zapisy w aktach miejskich (Kaniecki 2004:218). Kontrastuje to znacznie z późniejszymi informacjami, pochodzącymi z XVIII w według których do fos miały spływać również ścieki z terenu miasta. Podłączone do niej były rynsztoki i kanały zbierające deszczówkę i odpady z domostw (Kaniecki 2004: 221). W dokumentacji miejskiej dużo miejsca zajmują informacje na temat zanieczyszczenia fosy, była ona wypełniana gruzem, śmieciami, ściekami i odpadkami. Nad fosą lokowano także zakłady produkujące duże ilości śmieci, m.in. w badanej południowej części miasta umiejscowiono dwie rzeźnie (Kaniecki 2004: 221). Lustracja z 1654 roku wykazała, że fosa na odcinku od bramy Wrocławskiej, aż do budynku psalterii była tak zarzucona odpadami, że „ledwo woda strumieniem począwszy od psalterii aż do młyna idzie” oraz „kanał, który z jatek żydowskich idzie plugastwem zatkany, którego gromada wielka przy nim leży” (Mika 1948: 210, 213). Podobnie przedstawiają się informacje z 29. 12. 1740 zapisane w dokumencie Z lustracji zrujnowanego Po-

¹ Nazwa Notec utrwala się dla tego dopływu Warty od XVI w., stąd w części prac nie jest ona wymieniana w odniesieniu do czasów lokacyjnych.

² Szerokość fosy była różna w różnych miejscach miasta, przyjmuje się że wzrastała wraz z rozwojem miasta, a w XVIII w mogła dochodzić do 50 kroków (Pohorecki 1932).



Ryc. 3. Plan Poznania w XV w. Źródło: Olejnik 1982, ryc. V

znania: *Fosa cała błotem i gnojem zalazła, przez co i stok wody od kanałów być nie może osobliwie przy celstracie [strzelnica przy bramie Wielkiej] na kilka łokci wwyż też fosa gnojami i plugastwem zarzucona i zasypiana* (Mika 1960: 203; Kaniecki 2004: 222).

Powyższe fakty powodowały, że utrzymanie drożności fos miejskich było problemem bardzo istotnym dla miasta. Wzmagало go dodatkowo jeszcze posadowienie w ich obrębie kilku młynów, dla których pracy konieczne było systematyczne wzmacnianie biegu wód. W 1550 roku pomiędzy bramą Wrocławską a klasztorem Dominikanów była ona tak mocno zanieczyszczona kamieniami, piaskiem i błotem, że nie mogła gwarantować odpowiedniego przepływu. W związku z tym rada

miasta uchwaliła podatek na cel oczyszczenia fosy (Warschauer 1886: 408), co uczyniono siłami więźniów i hultajów oraz chłopów ze wsi miejskich (Kaniecki 2004: 222). W tym celu „opłacono również grabarzy i najętych przez nich ludzi do umacniania palami brzegów fosy” (Kaniecki 2004: 222). Prawdopodobnie z tym zapisem łączy się linia pali odkryta w trakcie wykopalisk na stanowisku Poznań-Stare Miasto 10, oznaczona sygnaturami 31, 65 oraz 356, tworząca linię zewnętrznego umocnienia fosy w roku 1551 (ryc. 1; por. Ważny 2015). Właściwy efekt udało się osiągnąć, bowiem umacniając brzegi palami drewnianymi wzmocniono przepływ wód, co jest widoczne w zapisie osadów geomorfologicznych (Hildebrandt-Radke 2015).

Stan fortyfikacji miejskich na przestrzeni dziejów stale się pogarszał pomimo znacznych sum łożonych na ten cel przez władze miasta. Wpływ na to miały jednak znaczne koszty obsługi samego systemu umocnień. Według S. Paternowskiego już w XV w. aż 90% nakładów stanowiła obsługa personelu, a tylko pozostałe kwoty służyły konserwacji i odbudowie (Paternowski 1937: 58). W związku z tym stan fortyfikacji w XVI w. był bardzo słaby, a dodatkowy wpływ na to miały także pożary i powodzie w latach 1536 oraz 1593 (Mika 1960: 51; Kaniecki 2004: 225). Oprócz tych czynników, w latach 1590-1655 odnotowano znaczną recesję gospodarczą miasta. Fatalny stan murów i fos opisuje raport z 1654 r., w którym czytamy, że część murów popękała, natomiast fosy zostały zawałone nieczystościami, a tamy podnoszące w nich poziom wód przegniły (Mika 1948: 209-219). Prawdopodobnie było to przyczyną działań podjętych przez króla Jana Kazimierza, który przedłużył przywileje dla miasta, na mocy których od każdej sprzedanej beczki piwa mogło ono pobierać 1 grosz na remonty fortyfikacji i mostów (Kaniecki 2004: 225). Pomimo tych nakładów miasto nie zostało poddane wojskom szwedzkim w roku 1655. W kolejnych latach było oblegane przez wojska polskie i ponownie przez szwedzkie co doprowadziło do dalszego zniszczenia obwarowań. Miasta nie było stać na kolejne odbudowy i w związku z tym działania kolejnych władców: Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego oraz Jana III Sobieskiego zmierzały do uchwalenia podatków, nakładanych głównie na piwowarów, które miały służyć umocnieniu i naprawie systemu obronnego.

Z tego okresu zmian i przebudów pochodzą elementy fortyfikacji odkryte w trakcie prac wykopaliskowych, biegnące wzdłuż ulicy Za Bramką i datowane na rok 1666. Były to pale o numerach: 6, 9, 11, 26 oraz 352. Prawdopodobnie pozwoliły one na wzmocnienie biegu wody poprzez poprzeczne przedzielenie nurtu fosy. W toku dalszych prac stały się one zaczynem do powstania późniejszego szańca Za Ciemną Bramką, umocnionego w kolejnych okresach dalszymi konstrukcjami i palami oraz nasypami ziemnymi (ryc. 2).

Dalsze prace nad systemem obronnym Poznania odkrytym na badanym stanowisku wiążą się z systemem szańców powstałych na przełomie XVII i XVIII w.

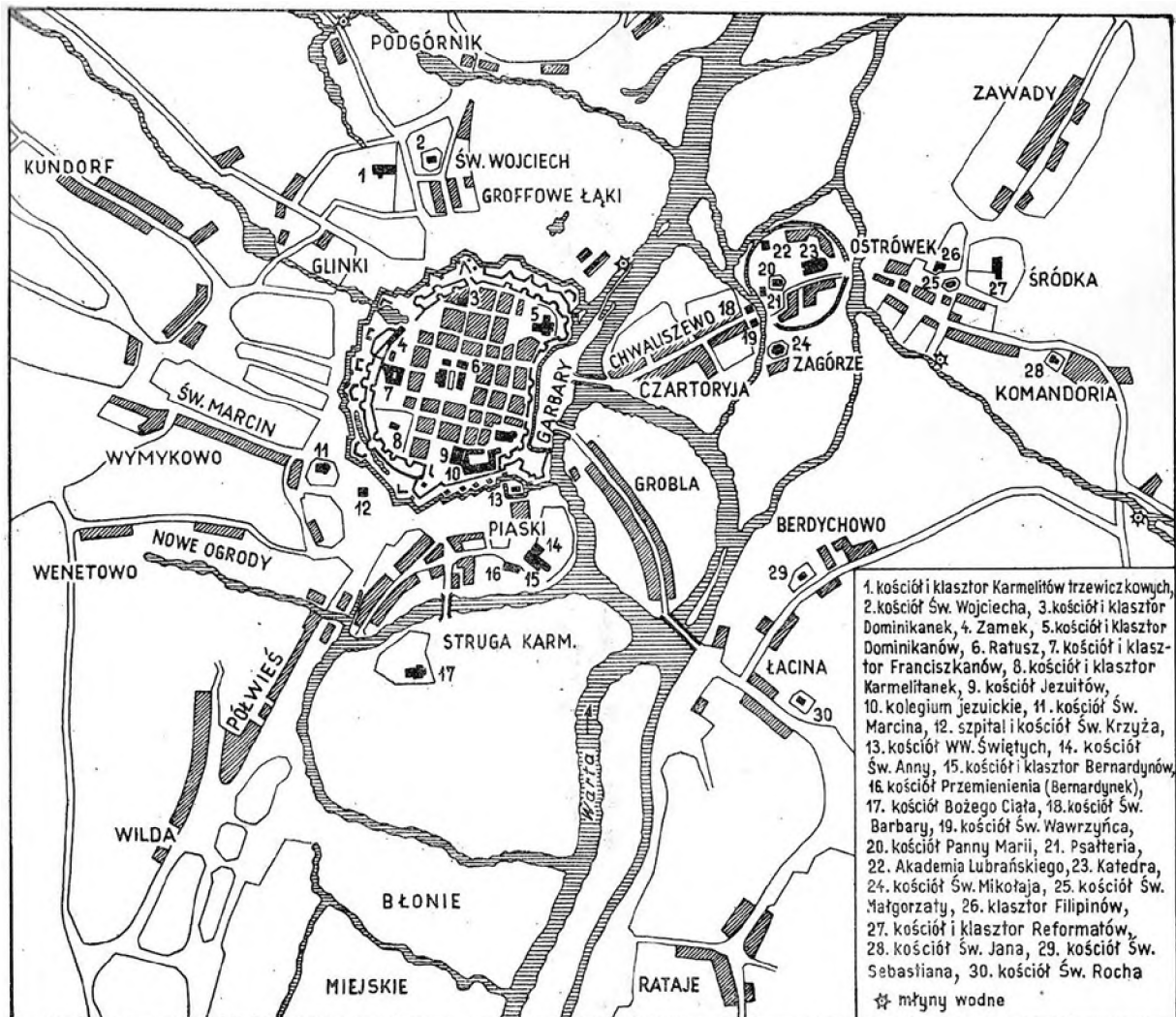
3. Nowożytne fortyfikacje miejskie (XVII – XVIII w.)

Prace archeologiczne pozwoliły na zlokalizowanie fortyfikacji miejskich łączonych chronologicznie z okresem wojny północnej. Całościowe odsłonięcie konstrukcji drewnianych oraz kontekstu archeologicznego umożliwiło porównanie zastanej sytuacji z danymi ikonograficznymi pochodzącymi z XVII i XVIII w. Ich zasób wiązał się głównie z działalnością kartografów i planistów szwedzkich oraz saskich. Zarysowany na planach przebieg obwarowań został uszczegółowiony w wyniku badań archeologicznych. Należy oczywiście podkreślić, że dawne dokumenty np. w postaci map z XVIII w. były wykonywane w zupełnie innych standardach i nie oddają precyzyjnego położenie danego obiektu funkcjonującego w przeszłości. Można je traktować jako szkic wyobrażeń autora, często nie zawierający obowiązujących dziś danych metrycznych. W wielu przypadkach są to uproszczone i przerysowane kopie wcześniejszych szkiców i map. Należy również uwzględnić fakt, że źródła historyczne milczą na temat tego, czy zarysowane i opisane w nich konstrukcje zostały tylko zaplanowane, czy ich budowa została podjęta i zakończona.

Konfrontując wyniki prac archeologicznych z obecnym stanem wiedzy historycznej możemy dokonać inwentaryzacji odkrytych obiektów pod kątem ich funkcji militarnej w systemie fortyfikacji miasta Poznania na przełomie wieków XVII i XVIII.

1. Szaniec o konstrukcji drewniano-ziemnej położony w północno-zachodnim fragmencie obszaru inwestycji przy ulicy Za Bramką. Według dostępnych danych historycznych stanowi on południowo-wschodni narożnik szańca nazywanego „Szańcem za Ciemną Bramką” (ryc. 6-8).

Dokładne doczyszczenie stropu i profilu fortyfikacji pozwoliło zaobserwować zróżnicowanie i przebieg poszczególnych nawarstwień ziemnych, stanowiących kolejne warstwy konstrukcyjne, nasypane podczas budowy szańca. Jądro wnętrza budowli stanowi piaszczysty kopiec, nakryty grubym płaszczem ziemnym (ryc. 6). Dla zabezpieczenia wału przed osuwaniem stopę płaszczu ziemnego zablokowano linią, składającą się z trzech rzędów, gęsto rozmiesz-



Ryc. 4. Plan Poznania w XVI w. Źródło: Olejnik 1982: ryc. VI

czonych, mniejszych palików. Następnie konstrukcję wałową stabilizowano za pomocą warstwy ubitego zglinonego piasku, profilując zarys podstawy krawędzi szańca, którą spinała odpowiednio pochylona ściana desek, podparta dużymi balami drewnianymi. Dodatkową linię drewnianych słupów wbito w strop podstawy szańca, wzmacniając wystające przed wałem naroże fortyfikacji.

Niezbędna wielkość założenia tego rodzaju budowli obronnej, wymogła na jej budowniczych wysunięcie konstrukcji w kierunku na południe od muru miejskiego. Aby to umożliwić znacznie zwięźono koryto fosy miejskiej, zasypując je nawiezionym gruzem, przemieszonym z materiałem śmieciowym.

Miejsce przewężenia fosy wzmocniono dodatkowo palisadą obronną, stanowiącą drugą linię po-

łudniowego pasa fortyfikacji zewnętrznych, która bezpośrednio broniła dostępu z przedpoła na stok szańca. W bezpośrednim kontekście tej fortyfikacji, u podnóża szańca, pomiędzy drewnianymi palami nr 27, 29 i L1 – w warstwie szarego wodnego piasku z czarną próchnicą odkryto skarb z przełomu XVII i XVIII wieku w postaci 88 monet. Eksploatacja Szańca za Ciemną Bramką dostarczyła wielu różnorodnych zabytków ruchomych. W stropie obiektu, przy południowej kurtynie posadowienia szańca, w warstwie szaro – brązowego zglinonego, zbitego piasku znaleziono kulę z ołowiu do broni palnej. Warstwa niwelacyjna gruzowo – zasypiskowa koryta fosy była silnie nasycona materiałami zabytkowymi datowanymi w przedziale od XV do XVIII w.



Ryc. 5. Plan Poznania z roku 1618 według Georga Brauna i Franza Hogenberga, *Civites Orbis Terrarum*.
Źródło: Książkiewicz-Bartkowiak 2010



Ryc. 6. Poznań – Stare Miasto, stan. 10 – Szaniec Za Ciemną Bramką – widok ogólny. Fot. K. Karasiewicz



Ryc. 7. Poznań-Stare Miasto, stan. 10 – Szańiec *Za Ciemną Bramką* – konstrukcje obwodowe szańca. Fot. K. Karasiewicz



Ryc. 8. Poznań-Stare Miasto, stan. 10 – Szańiec *Za Ciemną Bramką* – konstrukcje obwodowe szańca. Fot. K. Karasiewicz

Na podstawie źródeł historycznych można przyjąć, że budowa drewniano-ziemnych konstrukcji obronnych przy Ciemnej Bramce ma metrykę sięgającą czasów związanych z pierwszym pobycem wojsk szwedzkich i ich ówczesnej działalności. Mały bastion w tym miejscu jest widoczny już na planach z 1655 r. (publikowanych przez Dahlberga – por. ryc. 9), a jego dalsze przebudowy doprowadziły do wzniesienia szańca za Ciemną Bramką, widocznego na planach Fabera, datowanych na rok 1704 (ryc. 10). Miał on docelowo zabezpieczać miasto, otoczone w tym miejscu pojedynczą linią muru (Z. Pilarczyk 1988: 178-180). Obecne odkrycia umiejscawiają go dokładnie w przestrzeni współczesnego Poznania. Datowania pali stanowiących jego podwalinę wskazują na rok 1666 jako moment ścięcia drewna stanowiącego jego podstawę, co pozwala przypuszczać, że pierwsze prace budowlane w tym miejscu zostały przeprowadzone po wyparciu wojsk szwedzkich przez wojska brandenburskie (Pilarczyk 1996: 68-69). Informacja ta wskazywałaby na znacznie bardziej skomplikowany obraz przebudowy systemów obronnych Poznania w XVII w., w którym brały udział wszystkie strony ówczesnych walk. Prawdopodobnie działania inspirowane przez załogę barndendurską zostały później w pełni zakończone przez Szwedów.

2. Szaniec o konstrukcji drewniano-ziemnej położony w dolnym, północno-wschodnim narożniku obszaru inwestycji. Na podstawie danych historycznych i analizy dawnych materiałów kartograficznych stwierdzono, iż zarejestrowana w tym miejscu konstrukcja drewniana stanowić może fragment większej fortyfikacji, zwanej „Szańcem Garbarskim”. Odkryto jedynie niewielki fragment stopy szańca, wysunięty w kierunku zachodnim (ryc. 11). Szczegóły konstrukcyjne wskazują, że przypominał on opisany wcześniej „Szaniec za Ciemną Bramką”. Była to konstrukcja skrzyniowa, podparta głęboko wbijanymi balami i wypełniona ubitym piaskiem. W piaszczystym zasypisku skrzyni drewnianej odnaleziono dwa fragmenty naczyń glinianych datowanych na XVIII wiek.

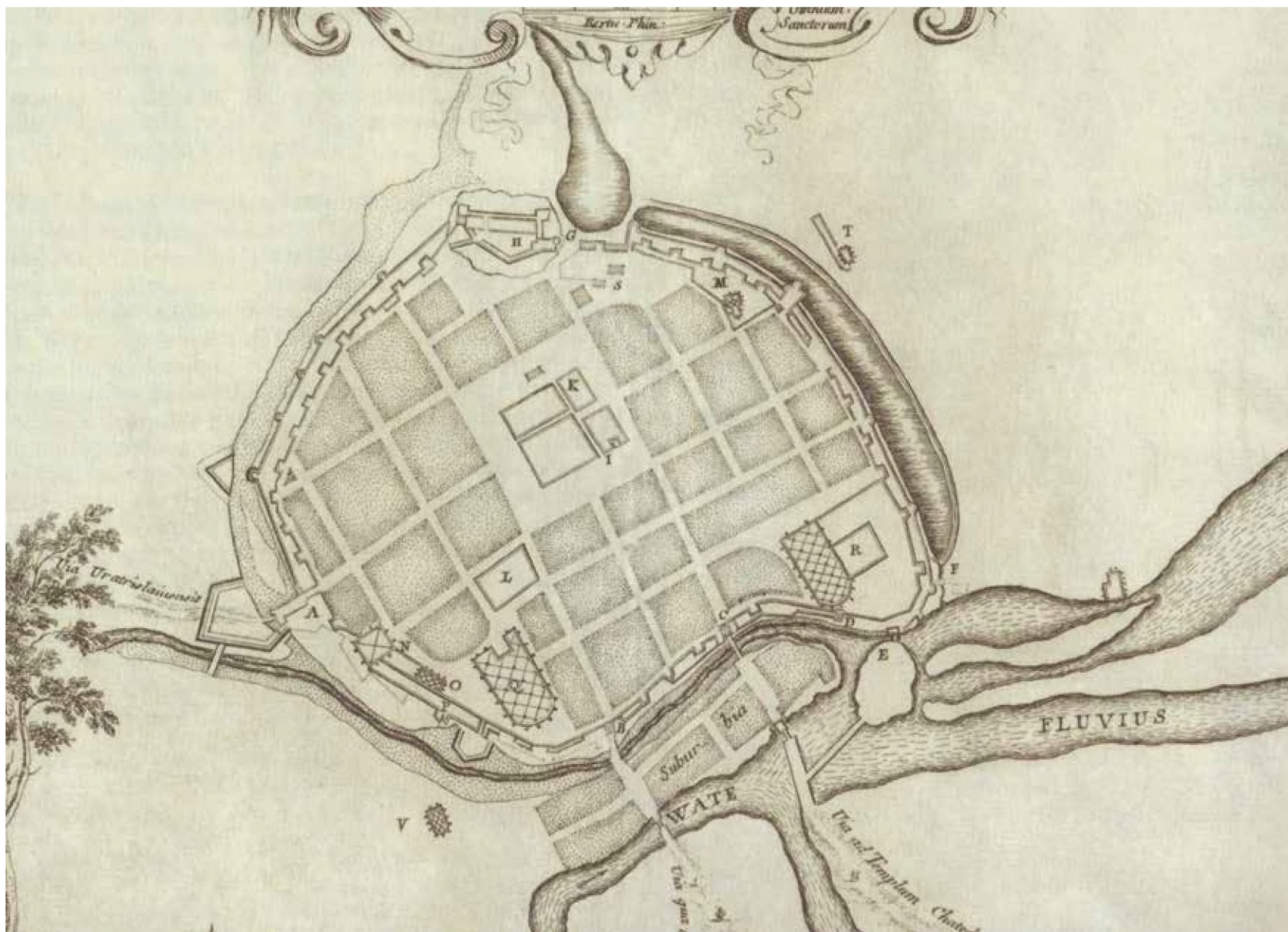
Należy podkreślić, że odkryty fragment jest ułamkiem ogromnej konstrukcji opisywanej w źródłach historycznych, wymienianej wielokrotnie

w kontekście zdarzeń militarnych w trakcie wojen północnych. Odkrycie to jest niezwykle cenne z uwagi na fakt, iż wskazuje maksymalny zasięg tej budowli w kierunku zachodnim. Pozwoli to na uściślenie przebiegu szańca w przestrzeni miejskiej, niezwykle istotne przy planowaniu ochrony tego zabudunku.

Początki tego umocnienia datowane są na okres pomiędzy pierwszym a drugim pobycem wojsk szwedzkich (1655 – 1703). Poświadczają to także datowania drewna konstrukcyjnego użytego do postawienia „fundamentów”, których ścięcie można umieszczać w latach 1683-1684 oraz 1692 (Ważny 2015, ryc. 1). Informacje źródłowe pozwalają stwierdzić, że budowa była kontynuowana od początku XVIII w. przez wojska szwedzkie, stacjonujące w Poznaniu w okresie wojen północnych. Pośrednim dowodem na intensywną działalność budowlaną w tym okresie jest publikowany przez Henryka Müncha (1937: 29, ryc. 7) plan ziemnych obwarowań, stworzony na bazie dokumentacji Fabera (ryc. 12). Cytowany autor dowodzi: *Bastion za furtką Ciemną, dociągnięty aż po Garbary, zamieniony został na płytki szaniec o kształcie wydłużonym. Cała południowa ściana tego przedmieścia zabezpieczona została wówczas t. zw. szańcem garbarskim* (Münch 1937: 29).

W kolejnych latach szaniec był modernizowany i wzmacniany (Pilarczyk 1988: 171-183). Podobnie jak w przypadku szańca za Ciemną Bramką także ten bastion został przebudowany i wyremontowany w latach, gdy miasto obsadziło wojsko saskie (Pilarczyk 1988: 189). Był wówczas elementem zewnętrznej linii systemu obronny miasta, położonym na południowym brzegu fosy a jego położenie można identyfikować na planach Grawerta z 1712 r. (ryc. 13). W podobny sposób, lecz ze znacznie mniejszym poziomem dokładności został on zarysowany na szwedzkiej kopii planu Grawerta pochodzącej z roku 1716 (ryc. 14).

3. Analiza wyników badań w kontekście dostępnych źródeł kartograficznych pozwala na próbę identyfikacji obiektu, silnie zniszczonej drewnianej konstrukcji umocnień, odkrytej przy wklęsłym narożniku wschodniej burty wykopu badawczego. Zachował się on w postaci grupy pali i pojedynczych elementów dranic poziomych.



Ryc.9. Fragment planu Poznania z roku 1655 według Dahlbergha, *Ichnographia (Iconographia) Posnaniae*. Źródło: Książkiewicz-Bartkowiak 2010



Ryc. 10. Plan Poznania z roku 1704 według Fabera, *Belagerung der Stadt Posen von D. 4 October Bis D. 24 Oct. 1704*. Źródło: Książkiewicz-Bartkowiak 2010



Ryc. 11. Poznań-Stare Miasto, stan. 10 – Szańiec Garbarski – widok ogólny. Foto K. Karasiewicz

Była to prawdopodobnie niewielka budowla fortyfikacyjna pełniąca funkcję wysuniętej strażnicy pomiędzy szaniami za Ciemna Bramka oraz Garbarskim. Chroniła ona jednocześnie tzw. drogę ukrytą prowadzącą z szanica Garbarskiego w kierunku cmentarza Wszystkich Świętych.

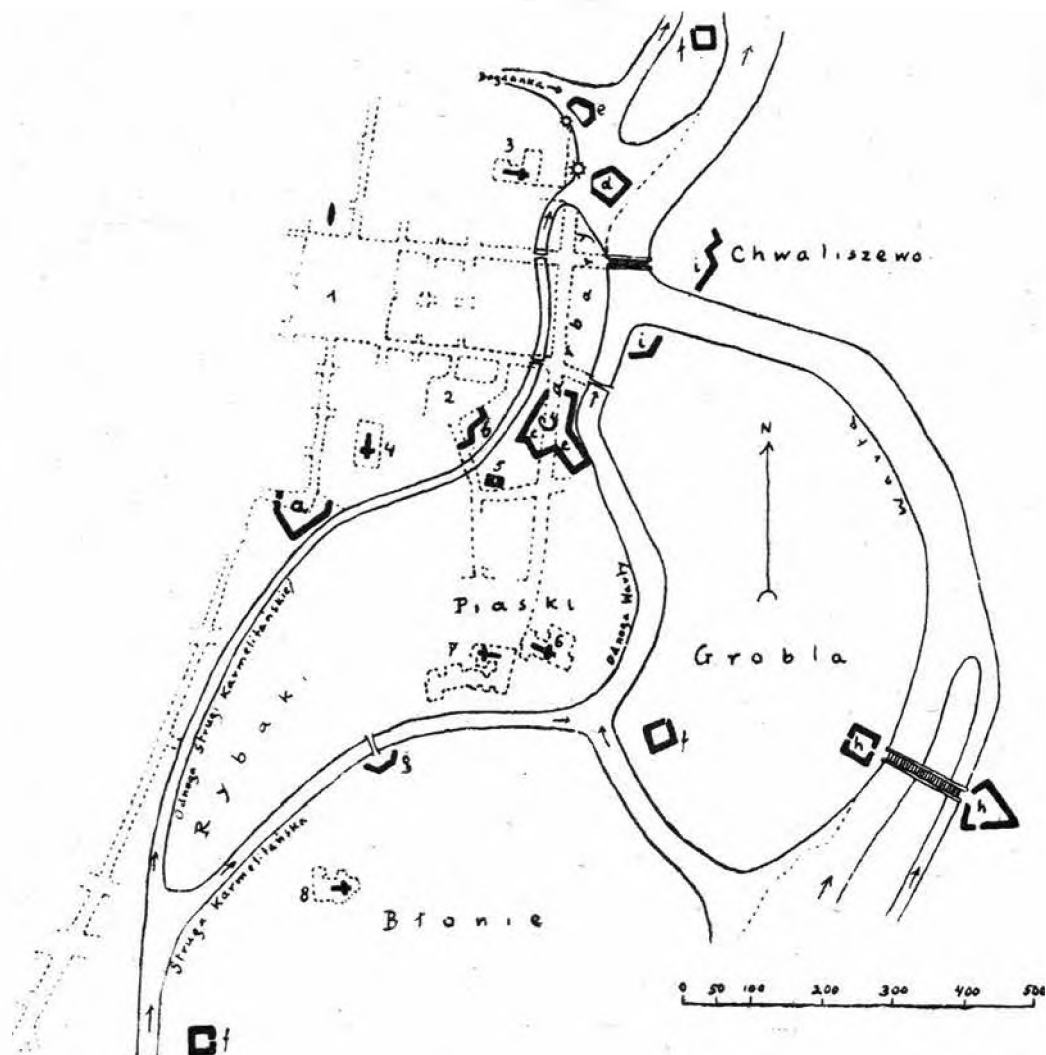
4. Trakt prowadzący z cmentarza w kierunku ulicy Garbary został w okresie wojen północnych włączony w system fortyfikacji miasta. Umocniony został obronnymi konstrukcjami palisadowymi przed linią fosi i prawdopodobnie pierwotnie mógł zostać ukryty za nasypami ziemnymi. W momencie wybudowania szanica Garbarskiego stał się on główną drogą prowadzącą do niego od strony dzielnicy Gaski i cmentarza Wszystkich Świętych, stanowiących wówczas przedpole obrony miasta.

W ciągu prowadzonych prac odsłonięto dwie linie poziomych dranic blokowane przez „półokrągłaki” drewniane stanowiące podłoże traktu i wy-

znaczające jednocześnie jego przebieg. W trakcie działań militarnych była to chroniona droga pozwalająca na wypadki bojowe wyprowadzane z wnętrza szanica (ryc. 15).

Droga ta unaocznia jak skonsolidowany był system fortyfikacji miasta i pozwala podjąć próby (nieobecne w dotychczasowych opracowaniach historycznych) opisanie systemu komunikacji w ich obrębie.

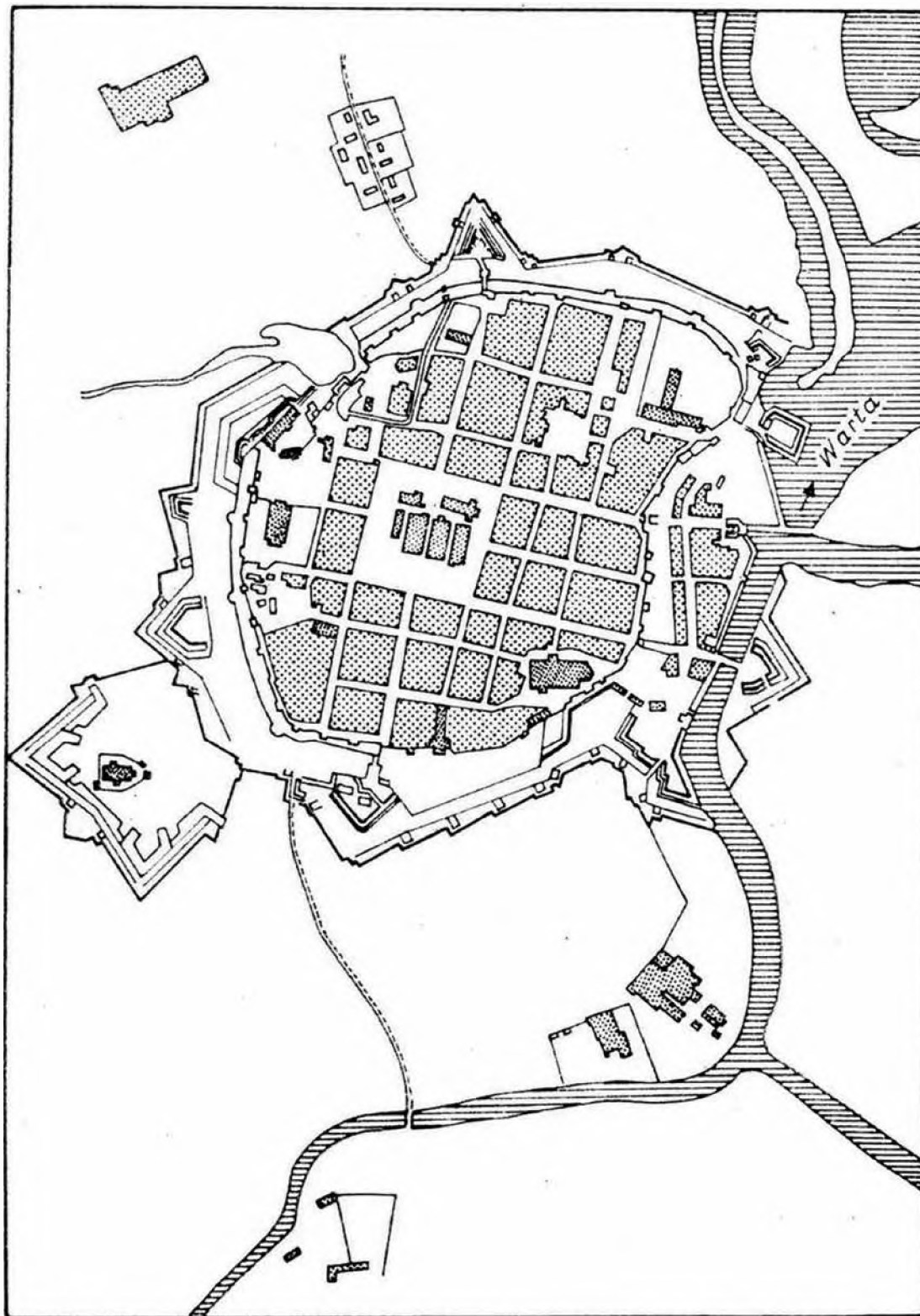
Budowa tej konstrukcji jest związana z okresem pomiędzy pierwszym a drugim pobycem wojsk szwedzkich (1655 – 1703), ponieważ znaczna część drewna ściętego na budowę jest datowana na podstawie przyrostów rocznych na rok 1683. Najprawdopodobniej pochodzi ona z okresu wielkiego remontu urządzeń obronnych wykonanego w latach 1682-1686 na polecenie króla Jana III Sobieskiego. Wykonano wówczas za sumę 14 tys. złotych odbudowę murów za Zamkiem, Bramę Wielką i mur w jej okolicach (APP, Varia, nr 1695, 1682-1683; Pilarczyk 1988: 168).



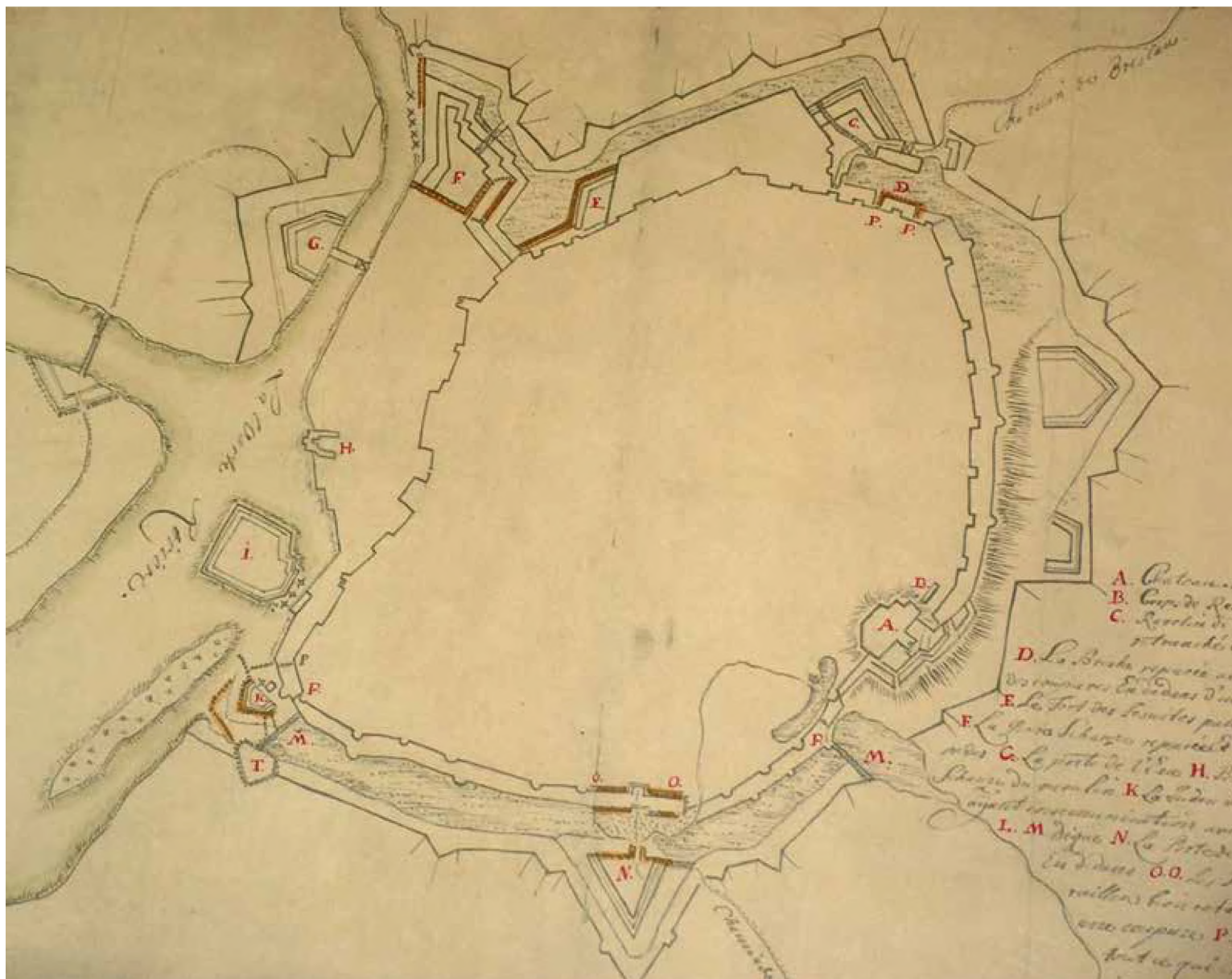
Ryc. 7.

Sytuacja ziemnych obwarowań szwedzkich z l. 1703-1704 (1709)

- | | |
|---|---|
| ... stan obecny | a — bastion wrocławski |
| 1. rynek Starego Miasta | b — szaniec za furtką Ciemną |
| 2. nowy rynek Starego Miasta | cc — „ garbarski |
| 3. kość. i kl. OO. Dominikanów | d — reduta za furtką dominikańską |
| 4. „ parafialny | e — „ „ „ żydowską |
| 5. „ WW. Świętych (zburz.) | f — reduty szwedzkie na planach z r. 1734 |
| 6. „ i kl. OO. Bernardynów | g — szaniec osłaniający most na Strudze |
| 7. „ Przemienienia Pańskiego i Szpital Szarytek | hh — reduta osłaniająca most między Groblą a Miasteczkiem |
| 8. „ Bożego Ciała | ii — szaniec osłan. most chwaliszewski (wielki) |



Ryc. 13. Plan Poznania z roku 1712 według Grawerta. Źródło: Pilarczyk, Danielewski, Kościelniak 2017



Ryc. 14. Plan Poznania z roku 1716 według Rauxela de Langrove. Źródło: Pilarczyk, Danielewski, Kościelniak 2017



Ryc. 15. Poznań-Stare Miasto, stan. 10 – trakt drewniano-ziemny. Fot. Geocartis

5. Najstarszym chronologicznie elementem obronnym miasta, włączonym na przełomie XVII i XVIII w. w system ówczesnych fortyfikacji, była średniowieczna fosa miejska.

W okresie wojen północnych jej zewnętrzny brzeg umacniano drewnianymi belami i palami, mającymi utrudnić przeciwnikowi atak na bramy i mury miejskie. Zachowały się informacje o prowadzonych pracach fortyfikacyjnych w tym rejonie na początku XVIII w. Pochodzi z nich zapis, iż prace skupiły się w rejonie Kolegium Jezuickiego, gdyż rewidenci podczas wizji lokalnej ocenili, że umocnienia wykonane przez jezuitów były słabe i niezgodne z planowanymi.

Źródła historyczne podają, że po szturmie i zajęciu miasta w roku 1716 przez oddziały konfederacji tarnogrodzkiej, polecono rozebrać fortyfikacje polowe pozostawiając jedynie mury i bramy miejskie. Zniszczono szereg umocnień zewnętrznych: rozebrano pojedyncze reduty, wał zewnętrzny, zasypano fragmenty fos, zniszczono palisady (Olejnik 1982; Pilarczyk 1998: 193).

Odkrycie zachowanych relikwów fortyfikacji palisadowych zmienia stan wiedzy na ich temat. Okazało się, że pomimo silnych zniszczeń dokonanych w XVIII w. uda się zrekonstruować ich przebieg na podstawie szczątkowych elementów zachowanych w najgłębszych partiach nawarstwień ziemnych.

W kontekście odkrytych umocnień obronnych południowego brzegu fosy miejskiej, na który składały się: elementy traktu komunikacyjnego w systemie fortyfikacji zewnętrznych miasta (ryc. 15), relikwii obronnej strażnicy między Szańcami Garbarskim i Za Ciemną Bramką oraz palisady obronne znaleziono również wiele zabytków ruchomych.

Jest to pierwszy udokumentowany w strefie Starego Miasta tak duży fragment systemu obronnego, pozwalający na odtworzenie jego przebiegu i funkcji, a także na ewidencję tworzących go elementów. Odkrycie to stanowi tło, w którym można umieszczać dotychczasową wiedzę historyczną dotyczącą przebiegu wydarzeń militarnych w okresie wojen północnych na obszarze Poznania.

Bibliografia

- BILECKI D.
2003 *Wielowarstwowy cmentarz szkieletowy przy dawnym kościele p.w. Wszystkich Świętych w Poznaniu*. Maszynopis w archiwum IP UAM w Poznaniu.
- BORAS Z., TRZECIAKOWSKI L.
1974 *W dawnym Poznaniu. Fakty i wydarzenia z dziejów miasta do roku 1918*. Poznań.
- IGNACZAK M.
2015 Najstarsze ślady osadnictwa, fortyfikacje miejskie przy Ciemnej Bramce oraz cmentarz przy ulicy Wszystkich Świętych. W: J. Affelski (red.), *Opracowanie wyników badań archeologicznych prowadzonych w latach 2014-2015 na stanowisku Poznań, Stare Miasto, st. 10, ul. Za Bramką, nr AZP: 52-28/157*. Maszynopis w archiwum MKZ w Poznaniu.
- JAROCHOWSKI K.
1879 *Oblężenie miasta Poznania przez Patkula w 1704 roku*. Poznań.
- KACZMAREK J.
2008 *Archeologia Miasta Poznania. Tom I. Stan badań i materiały. Część 1*. Poznań.
- KANIECKI A.
2004 *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*. Poznań.
- KAROLCZAK Z.
2000 *Poznań, u. Wszystkich Świętych/ Za Bramką, badania 2000. Opracowanie stanowiska. Cmentarz przykościelny – poziomy (dokumentacja z badań)*. Maszynopis w archiwum MAP w Poznaniu.
- KSIĄŻKIEWICZ-BARTKOWIAK D.
2010 (red.), *Plany Poznania*. Poznań.
- ŁUKASZEWICZ J.
1838 *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*. Poznań.
- MIKA M.
1948 Opis murów i budynków miejskich z 1654 roku. *Kronika Miasta Poznania* 1948(3): 209-214. Poznań.
1960 *Opisy i ilustracje Poznania z XVI – XVII wieku*. Poznań.
- MÜNCH H.
1937 *Plany Poznania przed rokiem 1793 i ich wartość dla badań nad topografią miasta*. *Kronika Miasta Poznania* 1937(1): 1-48. Poznań.
- NOWACKI J.
1964 *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej, tom. II. Archidiecezja Poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań.
2003a *Kolegiata Wszystkich Świętych*. W: J. Wiesiołowski (red.), *Stara i nowa Fara*. *Kronika Miasta Poznania* 2003(3): 287-292. Poznań.
2003b *Kaplica i szpital św. Walentego na Gasce w świetle wizytacji Kasprowa Hapa, proboszcza kolegiaty św. Marii Magdaleny i archidiacona śremskiego, z 1611 roku*. W: J. Wiesiołowski (red.), *Stara i nowa Fara*. *Kronika Miasta Poznania* 2003(3): 293-297. Poznań.
- OLEJNIK K.
1982 *Z wojennej przeszłości Poznania*. Poznań.
- OSTROWSKI M.
2013 *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Poznaniu – ul. Za Bramką, stanowisko 157, Poznań, załącznik 11 SIWZ* <http://www.wcwi.com.pl/pl/przetargi.html>
- PATERNOWSKI S.
1937 *Finanse miasta Poznania w wiekach średnich*. Poznań.
- PILARCZYK Z.
1988 *Obronność Poznania w latach 1253-1793*. Warszawa–Poznań.
1996 *Nowożytnie fortyfikacje Poznania w planach i widokach z XVII i XVIII wieku*. W: J. Wiesiołowski (red.), *Mury Miejskie. Kronika Miasta Poznania* 1996(1): 66-83. Poznań.
- PILARCZYK Z., DANIELEWSKI M., KOŚCIELNIAK K.
2017 *Wojenny Poznań. Fortyfikacje i walki o miasto do XVIII wieku*. Poznań.
- POHORECKI F.
1932 *Opis Poznania z roku 1787. Kronika Miasta Poznania* 1932(1): 42-58. Poznań.
- STĘPNIK T., PAWLAK P., ANDERS M.
2005 *Opracowanie wyników prac archeologicznych prowadzonych w związku z wymiana sieci wodociągowej i kanalizacyjnej ogólnospławnej w ulicy Za Bramką w Poznaniu*. Maszynopis w archiwum MAP w Poznaniu.
- WARSCHAUER A. VON.
1892 *Stadtbuch von Posen, 1 Bd, Die mittelalterliche Magistratliche, die ältesten Protokollbücher und Rechnungen*. Poznań (Posen).
- WIDAWSKI J.
1973 *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*. Warszawa.
- WIESIOŁOWSKI J.
1997 *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*. Warszawa–Poznań.
- WIMMER J.
1956 *Wojska Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej*. Warszawa.
- ZALESKI Z., KUCNER A.
1938 *Z dziejów budownictwa poznańskich*. Poznań.

The southern fragment of city defences at Ciemna Bramka in Poznań Summary

Excavation research carried out in the years 2014-2015 at Poznań-Stare Miasto, site 10 revealed 413 wooden piles constituting the structures protecting the city moat and forming part of the city's fortification system. The majority of the recorded piles were the elements of defences surrounding the city in the 17th and 18th centuries, and only a small group, located in the northern part of the study area, were the remains of moat reinforcing constructions from the period up to the end of the 16th century. The location of all wooden remains is shown in fig.1 and fig. 2.

The oldest fortifications were recorded along the line marked by piles 31, 65, and 356. The structures located at that time in the western part of the study area were made of oak wood, usually of round cross-section, felled in 1551, at the turn of spring and summer of 1552, and in one case (pile 31) in 1561 (fig. 2).

The repairs, made about 50 years later, concentrated in the same area of the moat, linearly marked by the piles dendrodat-

ed to the years 1597-1609. The same was the location of wooden elements in 1637 – determined on the basis of piles 28 and 49 (fig. 2).

The chronological turning point associated with the years 1665 and 1666 is indicated by piles numbered 6, 9, 11, 26, and 352, which formed a structure closing the moat from the west. They were cut and driven into the ground to make a side of the wooden defence in the western part of the surveyed area. The vertically set piles secured the timber formwork reinforcing the moat's bank (fig. 2).

A large group of samples is dated to 1683, the year in which more than a dozen oak logs were felled. The log fragments making up this assemblage were set on the axis of a wooden "foot-bridge" (road) leading from the eastern edge of the excavation towards the south-west and turning towards the south as well as in a fragment of a wooden box structure located in the eastern part of the study area (fig. 2).

Since all wooden structures come from the external parts of defences and the moat, it is not possible to provide metric data such as width, size, or the full extent of fortifications in differ-

ent chronological periods. The analysis and interpretation were based on written records as well as the observation of horizontal and, to a lesser extent, vertical stratification.

The discovery of palisade fortifications changes the current state of knowledge and broadens the research perspectives. It turns out that although the defences were severely damaged in the 18th century, it is possible to reconstruct their layout on the basis of the remains preserved in the deepest parts of earth layers.

The excavation research carried out within the defence structures of the southern bank of the city moat (including the elements of a communication tract in the city's external fortification system, the relics of a watchtower between Garbary defences and Za Ciemną Bramką, and defence palisades) revealed also numerous artefacts.

This is the first fragment of the defence system of such a large size documented in the Old Town area. The research permits the reconstruction of its layout and function as well as the registration of its elements. The discovery provides a context for the existing historical knowledge about the course of military events during the Northern Wars in the area of Poznań.

Autorzy/Authors:

prof. UAM, dr hab. **Marcin Ignaczak**, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Archeologii
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań,
ignaczak@amu.edu.pl, ORCID: 0000-0002-3592-0275

mgr **Jakub Affelski**, Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska „Szpila”,
Grabówiec 93b, 06-100 Pułtusk,
pa-k@wp.pl, ORCID: 0000-0002-6938-2997

